

Het stadscentrum van Halle, uit Jacob van Deventers stadsplattegrond gelicht (centraal) en thematisch opgesplitst (vanaf rechts boven met de wijzers van de klok mee): markante bebouwing, water, doorsnee bebouwing, open ruimte, omwalling en wegennet (bewerking door Bram Vannieuwenhuize; Collectie Bibliotheca Nacional, Madrid)

Bram Vannieuwenhuyze

De Hoogstraat in de laatmiddeleeuwse Brabantse steden.

Enkele beschouwingen over stadstopografische overeenkomsten en verschillen*

**ter nagedachtenis van Rob Rentenaar (1938-2016)*

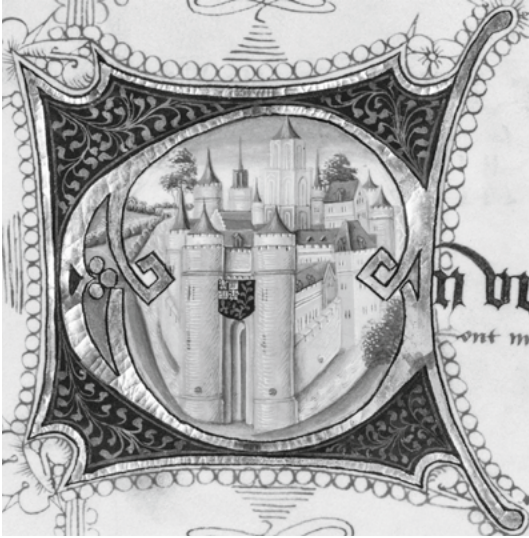
Elke stad is anders. Elke stad ligt op een specifieke plek, bezit een typische aanblik, telt een reeks bijzondere gebouwen en heeft een eigen identiteit, om enkele zaken te noemen. Maar terzelfdertijd lijken steden ontzettend op elkaar. Zeker op bouwkundig en stedenbouwkundig vlak treffen we in vele West-Europese steden dezelfde fenomenen aan: een grote concentratie aan woonhuizen, een stadhuis, een fijnmazig stratennet, meerdere pleinen, kleinhandelszones, grotere winkelcentra, kerkgebouwen, voorzieningen voor openbaar vervoer, sportinfrastructuur, hospitalen en verzorgingscentra, enzovoort. De spanning tussen enerzijds het bijzondere, unieke of speciale en anderzijds het gewone, banale of vertrouwde speelt een grote rol in onze perceptie van steden. Het verklaart ten dele waarom we al dan niet van bepaalde steden houden, waarom we steden bezoeken (of links laten liggen) en waarom we steden associëren met bepaalde symbolen of waarden.

Ook in het verleden leken steden op elkaar. Dat komt bijvoorbeeld goed tot uiting wanneer oude stadskaarten en stadsgezichten naast elkaar worden gelegd. Op de zestiende-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer bestaat het stedelijk gebied intra muros steevast uit vier onderdelen: bebouwing (verder op te splitsen in doorsnee bebouwing, enkele markante gebouwen en stadsomwallingen), water, weggennet en open ruimte (zie afbeelding pagina 50).¹ Op laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsgezichten is de stedelijke skyline gewoonlijk opgebouwd uit een massa gebouwen, die op het voorplan achter een cirkelvormige stadsomwalling zijn geplaatst en op het achterplan worden gedomineerd door een reeks torens en eventueel ook bomen (zie afbeelding pagina 52).² In zekere zin zijn die stadsplattegronden en -gezichten inwisselbaar. Maar toch tonen ze stuk voor stuk unieke steden, omdat de architectuur, de schikking, de schaal en de concentratie van de elementen telkens anders is.

* Dit artikel bouwt verder op de lezing 'The High street in medieval Brabant: mirror of urban development and traffic directions?' die ik in september 2008 gaf op de conferentie *Clone Towns? The High Street in Historical Perspective* aan de University of Wolverhampton. De thematiek werd ook reeds summier behandeld in Vannieuwenhuyze en Rutte, 'Medieval urban form', 391-393. Tot slot wil ik Karel Leenders, Christ Buiks, Magda Devos, Piet Van Deun, Pieter Kuiper en de redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek van harte bedanken voor hun reeks nuttige aanvullingen en kritische opmerkingen.

1 De uniforme reeks stadsplattegronden van Jacob van Deventer leent zich dan ook perfect tot een comparatieve kaartanalyse, zie Vannieuwenhuyze, 'Brussel, Halle, Vilvoorde'; Vannieuwenhuyze en Vernack, 'The Digital Thematic Deconstruction', 21-26.

2 Literatuur over oude stadszichten is ruim voorhanden; voor een recente en kritische stand van het onderzoek, zie De Rock, 'De stad verbeeld'.

De skyline van Den Bosch, voorgesteld op een vijftiende-eeuwse initiaal in de inventaris van de charters van Brabant opgesteld door Adriaan van der Ee (Collectie Algemeen Rijksarchief, Brussel: Inventarissen van de tweede sectie, nr. 66, fol. 63)

De plaatsnamenvoorraad vormt een ander middel om topografische en stedenbouwkundige gelijkenissen en overeenkomsten van steden te benaderen. Een plaatsnaam of toponiem is een talige uitdrukking die een specifieke plaats op unieke wijze identificeert.³ Die band tussen plaatsen en hun namen is echter minder

hecht dan deze definitie lijkt te suggereren. In talloze Vlaamse en Nederlandse steden vindt men bijvoorbeeld een Kerkstraat en een Ridderstraat. Wie Frankrijk doorkruist komt meermaals een *boulevard* of *avenue du Général de Gaulle* tegen. Dat meer plaatsen dezelfde of sterk gelijkaardige namen dragen, ligt enerzijds aan het feit dat vele plaatsnamen een appellatief voorstadium kenden. In die fase werd een landschappelijke werkelijkheid beschreven en benoemd aan de hand van de beschikbare woordenschat (bijvoorbeeld 'de nieuwe kerk'). In sommige gevallen versteende die benoeming tot een eigennaam ('de Nieuwe Kerk'). Anderzijds speelden ook modeverschijnselen een belangrijke rol bij het ontstaan van toponiemen, met name bij de zogenoemde vernoemingsnamen en *toponymes de décision*.⁴ Ook binnen deze categorieën vindt men talloze namen van straten, pleinen en buurten die allesbehalve uniek zijn (bijvoorbeeld 'Klaproosstraat', 'Koningin Astridlaan', 'Europaweg').

Bij vernoemingsnamen en *toponymes de décision* bestaat geen rechtstreeks verband tussen de plaatsnaam en de benoemde werkelijkheid (het *denotatum*). Plaatsnamen met een appellatief voorstadium verwijzen vaak wel naar opvallende eigenschappen van de benoemde plaats. Daarom vormt deze groep plaatsnamen een goede bron voor de studie van het landschap. Men dient echter voor ogen te houden dat de benoemde werkelijkheid later in heel veel gevallen is gewijzigd. Het is bijvoorbeeld vruchteloos zoeken naar de galg die ooit op of bij de talrijke Galg(e)straten, Galgenbergen en Galgenvelden heeft gestaan. De overlevering van deze namen laat ons wel toe om die voormalige executieplaatsen in kaart te brengen en te bestuderen.⁵ Kennis over de voormalige lokale topografische situatie is van belang om deze namen te begrijpen, maar anderzijds biedt de ruime verspreiding van dit soort namen ook mogelijkheden om inzicht te krijgen in vroegere landschappelijke patronen en maatschappelijke evoluties. Plaatsnamen zijn dus 'wegwijzers naar het verleden' (*signposts to the past*), om het met de titel van een boek van de Britse naamkundige Gelling te zeggen.⁶

Voor Vlaanderen en Nederland bestaan er heel wat monografieën en publicaties van lokale historici, taalkundigen en heemkundigen die de straat-, water-, plein-, gebouw- en/of buurtnamen van een (en meestal hun) stad in een lijst gieten, lokaliseren en eventueel van de nodige etymologische duiding voorzien.⁷ Daarin wordt gewoonlijk niet of amper buiten de grenzen van de eigen stad gekeken en daardoor blijven landschappelijke en toponymi-

sche patronen buiten het gezichtsveld. Vergelijkend onderzoek en een bredere invalshoek zouden het echter mogelijk maken om los te komen van de lokale particulariteiten en oog te hebben voor punten van overeenkomst, zowel wat de stedelijke naamgevingsprocessen, de aard van de *denotata* als de landschapsperceptie betreft. Helaas is onderzoek naar de betekenis van vaak voorkomende toponiemen en toponymische bestanddelen in Vlaanderen en Nederland zo goed als stilgevallen. Comparatief onderzoek naar de vroegere stedelijke toponymie is al helemaal schaars.⁸

Dit artikel heeft de ambitie om die lacune ietwat in te vullen door de blik te richten op de betekenis van een vaak voorkomende stedelijke plaatsnaam, de Hoogstraat. Ongetwijfeld was de vorming van de naam Hoogstraat op elke afzonderlijke plek schatplichtig aan (de perceptie van) een lokale en dus specifieke topografische situatie. Het aantal doubletten is echter te groot om het ontstaan en de betekenis van de naam enkel vanuit die ‘beperkte’ blik te verklaren. Deze casus biedt dus een mooi vertrekpunt om het spanningsveld tussen topografische en stedenbouwkundige overeenkomsten en verschillen te verkennen en te benaderen. Aangezien het onmogelijk is om alle gevallen één voor één te bekijken, beperken we de blik in dit artikel tot de steden van het voormalige hertogdom Brabant, te meer daar de naam van één van die steden direct is afgeleid van deze emblematische straatnaam.

Hoogstraat, een polyseme straatnaam

Heel wat steden van het Nederlandse taalgebied bezaten – en bezitten soms nog steeds – een Hoogstraat: Antwerpen, Brugge, Boom, Mechelen, Brussel, Leuven, Hasselt, Gistel, Roeselare, Amsterdam, Purmerend, Alkmaar, Den Haag, Arnhem, Eindhoven, enzovoort. Wie op zoek gaat naar verklaringen voor die straatnaam (en voor varianten als Hogeweg, Hogestraat of Hoogstraatje), vindt geen eensluidend antwoord.⁹ In straatnaamwoordenboeken en toponymische of topografische monografieën over individuele steden wordt de naam Hoogstraat bijna steeds behandeld vanuit de lokale context. Hoewel er voor de etymologie soms ook een beroep wordt gedaan op vergelijkend materiaal, wordt de straatnaam in dergelijke werken altijd geïnterpreteerd vanuit de specifieke lokale context en in dat licht verklaard.

³ Deze omschrijving is ontleend aan de definitie van *proper name* (eigenaam) in de *List of Key Onomastic Terms*, opgesteld door de *Terminology Group* van *The International Council of Onomastic Sciences* (zie <http://www.icosweb.net/index.php/terminology.html>, geconsulteerd op 7 december 2015).

⁴ Een vernoemingsnaam is ‘een plaatsnaam die ontstaan is doordat men op basis van eraan verbonden bijbetekenissen of “secundaire connotaties” bewust een elders voorkomend toponiem uitgekozen heeft om, zonder dat er van topografische samenhang sprake is, voor de benoeming van een andere lokaliteit opnieuw als naam te functioneren’ (Rentenaar, *Vernoemingsnamen*, X-XI). *Toponymes de décision* zijn plaatsnamen die door het politieke bestuur en dus van bovenaf werden bedacht en ingevoerd (Bouvier en Guillon, ‘Introduction’, 10).

⁵ Mol, ‘Gallows’, 364.

⁶ Gelling, *Signposts to the past*.

⁷ Enkele voorbeelden met betrekking tot Brabantse steden: Beijers en van Bussel, *Van d’n Aabeemd*; Calderon, *Historiek*; Hermans, *Hoogstraten*; Kempeneers, *Aarschot*; Kempeneers, *Zoutleeuw*; Van Ham, *De straatnamen*; Vanvolsem e.a., ‘Verklarend register’; Van der Heijden en Swanenberg, *Over hel, hemelrijk en vagevuur*.

⁸ De enige, weliswaar verkennende bijdrage werd eind jaren 1980 gepubliceerd in een verzamelbundel over middeleeuwse stadsgechiedenis: Rentenaar, ‘De oudste stedelijke toponymie’. Voor Duitsland en Frankrijk bestaan er wel diepgaande studies, zie onder meer Volckmann, *Die deutsche Stadt*; Bouvier, *Les noms de rues*.

⁹ Vannieuwenhuyze en Rutte, ‘Medieval Urban Form’, 392.

Enkele Brabantse voorbeelden kunnen dit duidelijk maken. De Antwerpse Hoogstraat was volgens Prims en Verbeeck een voormalige landweg die leidde van de omliggende nederzettingen Kiel, Kronenburg en Sint-Michiels naar de 'nieuwe stad' en die passeerde over 'den landrug van het hoogland dat noordwaarts neerhelde in het valleitje waar de boter-, suiker- en kaasruien in gegraven werden'.¹⁰ Vande Weghe wees op het Zand, de Sint-Janspoort en Sint-Jansbrug, de IJzerenbrug en de Pieter Potsgang als begrenzingen van de Hoogstraat en stelde dat deze haar naam te danken had aan 'haar hogere ligging'.¹¹ Bedeer en Janssens hadden het over een hoofdader tussen het centrum en één van de stadspoorten, die op een landrug lag en een stadsdeel buiten de ruiengordel uit omstreeks 1200 vormde.¹² Recenter identificeerde Herremans de Hoogstraat in navolging van De Meulemeester als de opgehoogde hoofdstraat van een Karolingische *vicus*, die parallel aan de Scheldeoever liep en de nederzetting in twee verdeelde.¹³

De Hoogstraat in Bergen op Zoom vormde volgens Sloomans 'het begin van een weg die in de middeleeuwen naar Borgvliet leidde'.¹⁴ In Van Hams straatnaamwoordenboek wordt de Hoogstraat beschouwd als een woonstraat 'met in hoofdzaak monumentale huizen', die zo werd genoemd omwille van haar 'hoge ligging in het stadscentrum'.¹⁵ In Mechelen is de Hoogstraat het vervolg van de Korenmarkt, tussen de Moonstraat en de Brusselpoort; het Hoogstraatje liep van de Zoutwerf naar de Onze-Lieve-Vrouwstraat.¹⁶ De Aarschotse Hoogstraat is één van de drie gangen die in 1923 verschenen aan de zuidkant van de Nieuwstraat, terwijl de Hogeweg de Schoonhovendreef en de Tieltsbaan verbindt.¹⁷ De Hoogstraat in het kleine Brabantse stadje Asse liep volgens Lindemans naar het nabijgelegen dorp Kobbegem, terwijl de Hogeweg Asse met Essene verbond. In beide gevallen verwees de straatnaam niet naar een hoger gelegen straat, maar eerder naar een belangrijke straat of grote verkeersweg.¹⁸

Ook in de Brabantse dorpen kwam/komt de naam Hoogstraat frequent voor. Zo was de Hoogstraat die door Brussegem liep volgens Lindemans onderdeel van de 'grote heerbaan' vanuit Asse naar Mechelen en de Rupel, mogelijk zelfs een Nervische weg.¹⁹ In Borchtlombeek was de Hoogstraat de benaming voor de voormalige Romeinse baan Asse-Edingen, in Baarddegem was het een oude straat over Denderbelle naar Dendermonde, terwijl de Hogeweg in Beigem een 'oeroude' weg op de grens Meise-Beigem was.²⁰ Volgens Verbesselt viel de Hoogstraat van Zaventem te identificeren met de oude Dieweg, terwijl de straatnaam in Sint-Pieters-Leeuw duidelijk tegenover de – evenwel niet geattesteerde – Neerstraat stond, maar ouder en belangrijker was.²¹ In Webbekom ging het om een hoog gelegen straat; de Anderlechtse Hoogstraat vormde een onderdeel van de tweede 'ring' rondom de Sint-Guidokerk en valt te vereenzelvigen met de huidige Sint-Guidostraat.²² Leenders beschouwde de wat gebogen lopende Hoogstraat van Oosterhout als de hoofdstraat van een groot gehucht met verspreide boerderijen.²³

Welke algemene conclusies vallen er te trekken uit al deze lokalisaties, omschrijvingen en verklaringen? Op het eerste gezicht bijzonder weinig. Wie de plaatselijke toestand en aanknopingspunten waarnaar wordt verwezen niet kent, heeft er allicht weinig boodschap aan. Menig lezer zal trouwens heel wat moeite ondervinden om de historisch-topografische informatie te begrijpen en volgen.²⁴ Diepgaander inzicht in de lokale topografie is namelijk noodzakelijk om het belang en de betekenis van de vermelde plaatsen en hun namen te vatten. Om dat inzicht te verwerven, is men aangewezen op veldwerk, de inzet van ondersteunend kaartmateriaal en/of de consultatie van chorografische werken.²⁵ Wie die tijdsintensieve klus klaart, loopt echter het risico te besluiten dat de ontstaanscontext, de ligging in het landschap, het belang en dus ook de betekenis van elke Hoogstraat anders is.

Men zou aldus heel snel kunnen vervallen in een soort ‘topografisch relativisme’ en stellen dat historische topografie en toponymie enkel op beschrijvende wijze en vanuit lokaal perspectief benaderd en bestudeerd kunnen worden.

Toch zijn er alternatieven om dergelijke topografische situaties en toponiemen te benaderen en er besluiten met een bredere relevantie uit te trekken. Ten eerste is er de optie van de theorievorming, dit wil zeggen van het formuleren van overkoepelende theorieën of modellen die een verklaring bieden voor vaak voorkomende topografische of toponymische fenomenen. Dergelijke theorieën en modellen worden bijvoorbeeld veelvuldig gebruikt om de genese van nederzettingen te begrijpen,²⁶ maar worden evenzeer ingezet om het ontstaan en het belang van specifieke plaatsen en hun namen te verklaren, zij het in beperkte mate. Wat de vaak voorkomende straatnaam Hoogstraat betreft, kan men terecht bij de Nederlandse taalkundige Schönfeld († 1958). In zijn ogen was Hoogstraat, Hogestraat of Hogeweg ‘de passende naam voor een door moerassig land lopende, verhoogde weg; in ’t algemeen voor elke weg die hoger ligt dan het terrein of dan een andere weg’.²⁷ Toch zag Schönfeld ook andere mogelijkheden, bijvoorbeeld wanneer een straat zo werd genoemd omdat hij ‘iets oploopt’.²⁸ Ten derde wees Schönfeld op de vele – en vaak hoger gelegen – oude heirwegen die de naam Hoogstraat droegen/dragen. Hij raadde dan ook aan om steeds de mogelijkheid open te laten dat het om een Romeinse of Karolingische weg zou gaan,²⁹ zoals Carnoy tien jaar eerder had geopperd.³⁰

10 Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135-136.

11 Vande Weghe, *Geschiedenis*, 221.

12 Bedeer en Janssens, *Antwerpen*, 16, 18.

13 Herremans, ‘De ligging’, 109-113.

14 Sloomans, *Bergen op Zoom*, 14-15.

15 Van Ham, *De straatnamen*, 82-83.

16 Van Caster, *Namen der straten*, 124, 126.

17 Kempeneers, *Aarschot*, 266, 253.

18 Lindemans, ‘Brabantse Plaatsnamen’, 124; ook vermeld in Verbesselt, ‘Asse’, 136.

19 Lindemans, ‘Toponymie van Brussegem’, 174.

20 Respectievelijk Lindemans, ‘Toponymie van Borchtlombeek’, 365; Lindemans, *Baardegem*, 3, 19; Lindemans, *Beigem*, 2, 23.

21 Respectievelijk Verbesselt, ‘Het Ontstaan... Parochie Tervuren’, 12; Verbesselt, ‘Het domein van Sint-Pieters-Leeuw’, 345.

22 Respectievelijk Claes, ‘Toponymie van Webbekom’, 471; Van den Berghe, ‘Anderlecht’, 34.

23 Mededeling van Karel Leenders, verwijzend naar Leenders, *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie*.

24 Soetaert en Vannieuwenhuyze, ‘Middeleeuws Namen’, 2.

25 Chorografie is volgens Hogenstein een ‘vergeten begrip’ dat slaat op een aan de geschiedschrijving verwante vorm van ‘retorische geografie’ van een regio of een stad (Hogenstein, ‘Overijssel’, 71). In de zestiende en zeventiende eeuw was de term hoofdzakelijk gereserveerd voor de driedimensionale afbeelding van specifieke territoriale eenheden (Kittler en Holdsworth, ‘Digitizing’, 776; Frangenberg, ‘Chorographies of Florence’, 41; Nuti, ‘De schilder en de choroograaf’; Van Putten, ‘The City Book’).

26 Het bekendste voorbeeld is het modelmatige onderscheid tussen nederzettingen/steden die organisch zijn gegroeid en planmatig werden aangelegd (Lavedan & Huguency, *L’urbanisme*; Beresford, *New Towns*; Boerefijn, *The Foundation*). Een ander voorbeeld is dat van de kasteeldorpen (*bourgs castraux*), waarbij nederzettingen ontstaan als ‘complement’ bij een burch of kasteel (Chédeville en Pichot, *Des villes à l’ombre*). Tegenwoordig wordt veeleer de nadruk gelegd op de complexe en polycentrische stadsontwikkeling (Verhulst, *The Rise*) en recent nog op het zwerfende karakter van vroegmiddeleeuwse stedelijke nederzettingen (Bijsterveld en Theuws, ‘Vroege stadswording’; Theuws en Bijsterveld, ‘Early Town Formation’).

27 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 58. In het laatste geval treft men vaak de tegenstelling Hoogstraat (op de zandgronden) tegenover Laagsstraat of Nel(d)erstraat (bij de rivier) aan, zoals vaak het geval was/is in de Noord-Brabantse dorpen langs de rivieren. Bij zijn diepgaand onomastische onderzoek naar de Gelderse zeepolder Arkemheen stelde Hagoort echter vast dat de toponymische bestanddelen ‘hoog’ en ‘laag’ slechts in 18% van de gevallen aan elkaar gerelateerde *denotata* zijn. In de beleving van de Arkemheense naamgevers vormden ‘hoog’ en ‘laag’ dus ‘overwegend onafhankelijk optredende reciprocerende adjectieven’ (mededelingen van Wim Hagoort tijdens een lezing op de workshop van het Netwerk Naamkunde te Amsterdam op 15 december 2006, gebaseerd op het vierde hoofdstuk van Hagoort, *De Gelderse zeepolder*).

28 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 58. Schönfeld vermeldde het Groningse Hoogstraatje als voorbeeld; voor het Mechelse Hoogstraatje geldt wellicht dezelfde redenering.

29 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 55, 58-59. Schönfeld vond deze betekenis terug in de lokalisatie *inde per plateam que dicitur Hohastrazza* van de villa Dornhof aan de rivier de Werra in het huidige Duitsland, die door Karel de Grote in 786 aan het klooster Hersfeld werd geschonken, en ook in de woorden die de vos Reinaart uitsprak wanneer hij met Grimbert naar het hof van koning Nobel trok: *ledet ons die hoochstre strate*.

30 Carnoy, *Origines*, 326.

Recenter stelden Rentenaar en Speet in dezelfde lijn vast dat straten met de naam Hoogstraat – en daarnaast ook Heerstraat, Langestraat, Bredestraat, Oudestraat of Steenstraat – vaak pre-stedelijke doorgaande wegen waren, die door de eeuwen heen hun karakter en naam behielden.³¹ Molemans bewandelde een heel andere weg toen hij de naam Hoogstraat of Hogeweg verklaarde als ‘een weg in een hooggelegen bouwlandencomplex’.³² Hermans combineerde twee van Schönfelds opties door te stellen dat de heerbanen dikwijls op hoger gelegen grond waren gelegen en vaak de belangrijkste straten van nederzettingen werden.³³

Theorieën en stellingen als deze hebben het voordeel van de duidelijkheid; nadeel is dat ze niet altijd zomaar kunnen worden toegepast en daarom ook vaak worden aangevochten: Hoe kan men bijvoorbeeld gewagen van pre-stedelijke wegen bij al die Hoogstraten die op het platteland te vinden zijn? En wat met de Romeinse of Karolingische *roots* van Hoogstraten die pas veel later zijn ontstaan?

Comparatief onderzoek vormt een andere manier om topografische en toponymische overeenkomsten en verschillen te benaderen. Dat kan door alle casussen onderling te vergelijken, maar dit is vrij arbeidsintensief en vraagt om een uitgesponnen uitwerking, bijvoorbeeld in een monografie. Onderzoekers die deze stap zetten, bakenen het onderwerp van hun studie, de gekozen invalshoek, de gevolgde methode of het bestudeerde materiaal meestal duidelijk af. Men kan ook vertrekken van één specifieke, diepgaand uitgewerkte casus en vervolgens nagaan of de vaststellingen parallellen vertonen met hetgeen over gelijkaardige casussen bekend is. In de volgende paragraaf zal ik deze weg bewandelen door eerst dieper in te gaan op het ontstaan, de betekenis en het belang van de Brusselse Hoogstraat en vervolgens na te gaan of er parallellen vallen te trekken met de Hoogstraat in andere Brabantse steden.

De Brusselse Hoogstraat: Romeinse weg, hoog gelegen straat of invalsweg?

De Hoogstraat is één van de bekendste Brusselse straten. Die ‘status’ heeft ze te danken aan haar lengte (ze is één van de langste straten van het stadscentrum), aan haar functie als zuidelijke toegangspoort tot het stadscentrum en aan haar ligging in de emblematische buurt de Marollen. De straat werd voor het eerst vermeld in 1271 en bestaat dus zeker sinds de dertiende eeuw.³⁴ Wie een oude kaart van de stad Brussel bekijkt, merkt dat ze vertrok aan de Steenpoort, een afgebroken poort van de eerste stadsomwalling uit de dertiende eeuw, de hele Kapellewijk (de huidige Marollen) doorkruiste en ten slotte uitmondde aan de nog bestaande Hallepoort, een poort van de veertiende-eeuwse of tweede stadsomwalling (zie afbeelding).³⁵

De Brusselse Hoogstraat, enigszins vervormd weergegeven op het vogelvluchtplan gepubliceerd in de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg uit 1572. Van links naar rechts ziet men de Steenpoort, de Kapellekerk (nr. 27), het Sint-Juliaansgasthuis (nr. 30), de toegang tot de Sint-Pietersleprozerij (nr. 11) en de Obbrusselpoort of huidige Hallepoort (nr. 3) (Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles)

Verscheidene Brusselse historici zagen in de middeleeuwse Hoogstraat de opvolger van een Keltische of Romeinse weg. Des Marez bestempelde de Hoogstraat als een Romeins *diverticulum* (secundaire weg) of zelfs als de eerste 'route' van Brussel.³⁶ Anderen namen zowel de stelling als de naam *diverticulum* zonder meer over.³⁷ Uiteraard vormde de Hoogstraat slechts een onderdeel van dit *diverticulum*, dat de stad doorkruiste van zuidwest naar noordoost via achtereenvolgens de Hoogstraat, de voormalige Guldenstraat (huidige Keizerslaan), het Cantersteen, de voormalige Houtmarkt, de Parochiaanstraat, de Sint-Goedelekerk, de voormalige Sionsberg (huidige de Lignestraat) en de voormalige Ezelweg (zie afbeelding).³⁸ Buiten de stad liep het *diverticulum* verder door richting Schaarbeek en Evere, waar het de Romeinse baan Bavay-Keulen kruiste. In zuidelijke richting is het tracé moeilijker te reconstrueren. Tekenend is bijvoorbeeld dat Verbesselt telkens een ander tracé voorstelde.³⁹

De Brusselse Hoogstraat (streepjeslijn) en het eventuele verdere tracé van het Romeins *diverticulum* binnen de laatmiddeleeuwse stad (bolletjeslijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15))

³¹ Rentenaar, 'De oudste stedelijke toponymie', 66; Speet, 'Het gebruik', 78.

³² Molemans, 'De naamgeving', 169.

³³ Hermans, *Hoogstraten*, 12.

³⁴ Verscheure, *Histoire du quartier*, 3, 113.

³⁵ Voor de bouwgeschiedenis van de twee stadsomwallingen, zie Demeter, 'De eerste stadsomwalling'; Dickstein-Bernard, 'La construction'; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 302-340.

³⁶ Des Marez, *Le Développement*, 25, 28; Des Marez, 'Le domaine', 91.

³⁷ Bonenfant, 'L'origine des villes', 424-427; Verbesselt, *Het Parochiewezen*, dl. XVIII, 130; de Brusselse folklorist d'Osta voorzag in zijn straatnaamwoordenboek zelfs het aparte lemma *Diverticulum*, dat aanving met de woorden '*Nom latin du plus ancien chemin de Bruxelles*' (d'Osta, *Les rues disparues*, 59).

³⁸ Des Marez, *Le Développement*, 28; Verbesselt, 'Het Oud wegennet', 124. Volgens d'Osta passeerde de weg in het noordoosten van de stad eerder langs de Treurenberg en de voormalige Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwstraat (d'Osta, *Les rues disparues*, 60).

³⁹ Verbesselt, 'Het ontstaan van de Sint-Michielsparochie', 22; Verbesselt, *Het Parochiewezen*, XVIII, 11; Verbesselt, 'Het Oud wegennet', 124.

Of de Hoogstraat daadwerkelijk het tracé van een Keltische of Romeinse weg volgt, zal enkel de archeologie kunnen uitwijzen. Voorlopig bestaan er echter vrij weinig concrete argumenten die deze hypothese ondersteunen. Opgravingen in de Kandelaarstraat, een zijstraatje van de Hoogstraat, brachten weliswaar enkele schamele Romeinse keramiek- en tegelfragmenten aan het licht, maar de vondsten konden op geen enkele manier in verband worden gebracht met het bestaan van een Romeinse weg.⁴⁰ Verder bestaan er geen aanwijzingen dat Brussel Romeinse *roots* zou hebben gehad.⁴¹ Tegenwoordig is men het er min of meer over eens dat Brussel behoort tot de steden van de 'tweede middeleeuwse generatie', ontstaan in de tiende en elfde eeuw en gegroeid in de elfde-twaalfde eeuw dankzij de ontwikkeling van handel en industrie.⁴² Uiteraard blijft de mogelijkheid bestaan dat de Hoogstraat onderdeel was van een oudere, pre-stedelijke weg, maar ook deze stelling valt voorlopig moeilijk hard te maken bij gebrek aan archeologische vindplaatsen langs het tracé.⁴³ Het is alleszins symptomatisch dat de Hoogstraat niet wordt vermeld in de meest recente stand van het archeologische onderzoek naar het ontstaan van de stad.⁴⁴

Ook de huidige generatie Brusselse mediëvisten zwijgt over de Hoogstraat. Achttē Deligne de hypothese van de Romeinse weg nog een korte voetnoot waard, Charruadas liet deze problematiek in zijn boek over rurale groei en stadswording in de regio Brussel tussen 1000 en 1300 geheel terzijde.⁴⁵ Die houding is volkomen begrijpelijk, want de bewaarde historische documenten staan niet toe om de Hoogstraat een hoge ouderdom toe te dichten.⁴⁶ De term *diverticulum* komt in de middeleeuwse teksten niet voor en is dus een toewijzing van Des Marez. De straatnaam Hoogstraat zelf duikt zoals gezegd pas op in de tweede helft van de dertiende eeuw. Een analyse van oude kaarten leverde weinig aanknopingspunten op om er een oude doorgaande weg in te herkennen. Het *argumentum ex silentio* is wellicht nog het sterkst. Is het niet bizar dat de vermeende oeroude straat niet ter sprake komt in de twaalfde-eeuwse documenten die over de buurt rond de Kapellekerk werden opgesteld? Er is inderdaad geen spoor van de Hoogstraat te bekennen in de charters die werden uitgevaardigd met betrekking tot de stichting van de Kapellekerk uit 1134, 1135, 1138 en 1141.⁴⁷ De straat werd evenmin vermeld in de systematisch opgestelde cijnslijst van de Heilig Grafabdij van Kamerijk, die betrekking heeft op een hele reeks percelen in de huidige Marollen.⁴⁸ Het stilzwijgen van deze documenten laat in elk geval uitschijnen dat de Hoogstraat in de twaalfde eeuw nog niet bestond. Signaleren we ten slotte nog dat belangrijke twaalfde-eeuwse gebouwen als de Kapellekerk en de Sint-Pietersleprozerie niet op de Hoogstraat werden ingeplant,⁴⁹ in tegenstelling tot laatmiddeleeuwse gebouwen als het in 1356 gestichte Sint-Juliaansgasthuis.

Tot het tegendeel wordt bewezen, kunnen we de Brusselse Hoogstraat dus niet identificeren als een pre-stedelijke doorgaande weg. Schönfelds derde optie is dus niet van toepassing op de Brusselse casus. De Hoogstraat is evenmin een hellende straat (Schönfelds tweede optie). Of de straatnaam verwees naar een hoge ligging, zoals Schönfelds eerste optie voorschrijft, valt ook te betwijfelen. De Hoogstraat lag zeker niet in het laaggelegen, moerassige Zennealluvium, maar liep evenmin bovenop het plateau dat de valleien van de Zenne en de Maalbeek scheidde. Ze situeerde zich eerder halverwege de valleiflank, net buiten de natte gebieden, zoals bijzonder goed blijkt uit de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560 (afbeelding pagina 59). In die zin mogen we de Hoogstraat wellicht beschouwen als de 'laagste droge weg' van het zuidelijke stadsdeel. Hoger op de helling lagen in de middeleeuwen nog de voormalige Blaasstraat (huidige Miniemenstraat) en Wollendries(straat) (huidige Wolstraat), waarvan de namen in het eerste kwart van de veertiende eeuw opdoken.⁵⁰ In die optiek valt het moeilijk uit te leggen waarom de naam

Hoogstraat zou verwijzen naar een hoog gelegen straat, terwijl er in dezelfde periode andere straten nog hoger lagen.

De Brusselse Hoogstraat (zwarte lijn), weergegeven op Jacob van Deventers stadsplattegrond. Hoger op de helling van de Zennevallei liggen nog de middeleeuwse Blaasstraat en Wollendries(s)traat die met wit zijn aangegeven (bewerking Bram Vannieuwenhuize; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15)

- 40 In de synthese van de opgravingsresultaten wordt er althans met geen woord over gerept (Nachtergaele, 'Synthèse', 45-46).
- 41 Bij opgravingen op de Tour & Taxissite, enkele honderden meters buiten de vroegere stad Brussel, werden onlangs sporen uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen, maar het blijft voorlopig onduidelijk of ze zouden wijzen op de aanwezigheid van een eventuele nederzetting op het grondgebied van de latere stad (Van Bellingen en Modrie, 'Gallo-Romeinse aanwezigheid').
- 42 Billen, 'Episoden', 36; zie ook Verhulst, *The Rise of Cities*, 111-112; Vannieuwenhuize e.a., 'The medieval territory', 226.
- 43 In de reeks atlanten van de archeologische ondergrond van het gewest Brussel – waarin alle archeologische sites en vondsten systematisch worden opgesomd – wordt amper aandacht besteed aan de vermeende Romeinse of prehistorische weg. In de aflevering over de zogenoemde Noord-Oostwijk werd gesteld dat veldwerk en archiefonderzoek geen enkel bewijs voor het bestaan van de weg hebben opgeleverd (Cabuy en Demeter, *Brussel Noord-Oostwijk*, 30). Hierbij moet weliswaar worden opgemerkt dat het tracé zelf nog nooit werd aangesneden bij archeologische opgravingen.
- 44 Degraeve e.a., 'Brussel vóór 1200'.
- 45 Respectievelijk Deligne, *Bruxelles*, 61; Charruadas, *Croissance rurale*.
- 46 Voor de bewijsvoering, zie Vannieuwenhuize, *Brussel*, 179-183; Vannieuwenhuize, 'Wegen in beweging', 12-15. Ik beperk me in dit artikel tot de meest essentiële argumenten.
- 47 Respectievelijk uitgegeven in Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 174-175; Lefèvre e.a., *Chartes*, 11-13; Miraeus, *Opera diplomatica et historica* IV, 199-200; Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 690-691.
- 48 De lijst is uitgegeven in Godding, 'Note sur le domaine', 177-180. Godding merkte in een andere publicatie wel op dat de cijnslijst zeer 'laconiek' is wat betreft de lokalisering van de cijnsgronden (Godding, *Le droit foncier*, 21).
- 49 Van Gerven merkte in navolging van Jetter weliswaar op dat middeleeuwse leprozenhuizen meestal op een wat verwijderde plek, maar toch in de buurt van een grote verkeersader lagen (Van Gerven, *Marginaliteit*, 13). In Brussel is die ruimtelijke connectie tussen Sint-Pietersleprozerij en Hoogstraat echter pas later ontstaan.
- 50 De *Blaasstraat* in 1310 (Verscheure, *Histoire du quartier*, 4, 75, 94), de *Wollendries* in 1316 (Verscheure, *Histoire du quartier*, 4, 140).

De Rechte straten van laatmiddeleeuws Brussel met hun vertrekpunten en bestemmingen, met witte lijnen aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15)

Een bijzonder interessante aanwijzing voor het belang van de Hoogstraat en voor de betekenis van de naam ligt in het feit dat de straat in de late middeleeuwen ook geregeld Rechte straat werd genoemd.⁵¹ Ook het verlengde aan de buitenzijde van de Hallepoort droeg trouwens die naam.⁵² De Hoogstraat was weliswaar niet de enige Rechte straat van laatmiddeleeuws Brussel: op basis van intensief archiefonderzoek konden niet minder dan zeventien verschillende exemplaren worden geteld.⁵³ Voor een aantal van deze Rechte straten gold dat ze tegelijkertijd ook bekend stonden onder een andere naam: Zavelstraat, Steenweg, Leuvenseweg of Oude Schaarbeekseweg. Andere Rechte straten kregen pas in de vroegmoderne tijd een andere naam, zoals de Lakensestraat, Anderlechtsesteenweg of Broekstraat.

Middeleeuwse straatnamen met het toponymisch bestanddeel ‘recht’ kwamen ook voor in de omgeving van Brussel, onder meer in Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Asse en Beigem.⁵⁴ Meertens citeerde voorbeelden uit Wijk (Maastricht), Antwerpen, Leuven, Brugge en Groningen.⁵⁵ Het laatmiddeleeuwse Hasselt kende vier Rechte straten, die ook hier bekend stonden onder een andere naam.⁵⁶ De Rechte Demerstraat, een uitvalsweg die van de Grote Markt naar de Kempische poort leidde, heette trouwens ook Hoogstraat.⁵⁷ Buiks vond een reeks middeleeuwse en post-middeleeuwse Rechte straten in de baronie van Breda en verder vallen er nog voorbeelden te vinden in Eindhoven, Velzeke-Ruddershove, Testelt, Bostel, Gent en Zottegem.⁵⁸ Ook in elfde-eeuws Normandië kwamen al rechte straten voor en de voormalige rue Droite (de huidige rue Nationale) in het Franse Cahors valt te vereenzelvigen met de middeleeuwse *carriera major*, volgens Gilles-Guibert ‘la rue principale, marchande par excellence’.⁵⁹

Keren we terug naar laatmiddeleeuws Brussel, dan valt op dat alle Rechte straten vertrokken aan één van de zeven poorten van de eerste stadsomwalling (afbeelding pagina 60). Er lijkt dus een nauw verband te bestaan tussen deze dertiende-eeuwse stadsomwalling en de reeks Rechte straten, die als uitvalswegen beschouwd mogen worden.⁶⁰ De straatnaam mag mijns inziens geïnterpreteerd worden als ‘straat die recht door het voormalige landschap loopt’.⁶¹ Het zou dus gaan om kunstmatig gecreëerde uitvalswegen, die – mogelijk samen met de eerste stadsomwalling – werden gepland en aangelegd zonder rekening te houden met de voormalige landschappelijke situatie en perceelstructuren. De betekenis van het bestanddeel ‘recht’ moet in navolging van Lindemans dus niet worden gezien in tegenstelling tot ‘krom’ of ‘dwars’, maar eerder als ‘recht van richting’ of ‘naar recht vastgesteld’.⁶² Volgens Buiks verwees het woord naar ‘het van rechtswege verplichte karakter om deze weg te volgen, om aldus belasting- en tolontduiking te voorkomen’.⁶³ In die zin is de koppeling met de stadspoorten, waar tijdens het ancien régime belastingen werden geïnd, wel zeer pertinent. Gorissen identificeerde de vier Hasseltse Rechte straten als belangrijke uitvalswegen, die niet zozeer opvielen omwille van hun ‘rechtheid’, maar wel omwille van hun voornaam karakter.⁶⁴

51 Bijvoorbeeld in 1365: *in recta strata contigue muro dicti hospitalis [leprosorium]* (Verscheure, *Histoire du quartier*, 126), of in 1439: *buijten der Steenpoorte in de Rechte strate* (ASB, HA 1358, fol. 51 v°). In 1453 werden beide toponiemen zelfs gecombineerd: *van den Odevaere aen den Zavel neder tot aen de Steenpoorte ende de Rechte Hoechstrate in beyden zijden* (Laurent, ‘L’acte’, 472).

52 Bijvoorbeeld in 1321: *apud Obbruxellam in Recta via a cruce versus ibidem* (Martens, *Le censier*, 114), en in 1459: *van der Obbruessel poerten alle de straetkene te beyden siden van der Rechter straten tot aen Sinte Gielijns kerke* (ASB, HA cart. XXIV, fol. 80); zie ook Dons, ‘Les voies’, 72.

53 Voor de referenties, zie Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 221-226; voor de uitgewerkte casus van de Lakensestraat, zie Vannieuwenhuyze, ‘Wegen in beweging (deel 2)’, 14-16.

54 Zie respectievelijk Jacobs, ‘Toponymie van Anderlecht’, 96; Van Nieuwenhuysen, *Bijdrage*, 360; Verbesselt, ‘Asse’, 127; Lindemans, ‘Beigem’, 30.

55 Meertens, ‘Straatnaamgeving’, 11, 12.

56 Gorissen, ‘Rechte straten’, 20.

57 Gorissen, ‘Rechte straten’, 19; Caluwaerts, *Hasselt*, 56.

58 Respectievelijk mededeling van Christ Buiks; Van Durme, *Toponymie*, II (2), 583; Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis*, 33; Van Durme, ‘Plaatsnamen’, 153; met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen.

59 Respectievelijk Gauthiez, *Espace urbain*, 163; Gilles-Guibert, ‘Noms des routes’, 16.

60 De oudste vermelding van een Rechte straat stamt uit 1321, dus in elk geval van na de bouw van de eerste stadsomwalling en -poorten: *in Recta [via] versus Nova molendina* (Martens, *Le censier*, 98).

61 Vannieuwenhuyze, ‘Wegen in beweging (deel 2)’, 14; zie ook Vannieuwenhuyze en Van Herck, *Typologie*, bijlage 2, 74.

62 Lindemans, *Toponymie van Asse*, 177.

63 Met dank aan Christ Buiks voor de mededelingen.

64 Gorissen typeerde de Hasseltse Rechte straten verder nog als ‘heerstraten’, met andere woorden als “straten die van de ene lokaliteit naar de andere lopen” (Gorissen, ‘Rechte straten’, 18); zie ook de definitie en bespreking van ‘heerwegen’ in Vannieuwenhuyze & Van Herck, *Typologie*, bijlage 326-328.

Indien de Brusselse Rechte straten effectief samen met (of kort na) de eerste stadsomwalling werden aangelegd, dan mag worden verondersteld dat ze ten vroegste in de dertiende eeuw zijn ontstaan. Het lijkt er dan op dat Brussel niet alleen werd voorzien van een massieve stenen stadsomwalling, maar tevens van een kunstmatig stelsel van in- en uitvalswegen, die vroegere verbindingen tussen Brussel en de omliggende dorpen vervingen.⁶⁵ Dat betekent verder dat we de Hoogstraat geen al te hoge ouderdom mogen toedichten. Integendeel, het stilzwijgen van de twaalfde-eeuwse teksten én de identificatie als Rechte straat doen vermoeden dat de Hoogstraat één van die kunstmatig aangelegde uitvalsassen was. Ze liep in zuidwestelijke richting en in haast rechte lijn weg van de Steenpoort. In de tweede helft van de veertiende eeuw werd ruim een kilometer verder op de straat een nieuwe stadspoort gebouwd, de voormalige Obbrusselpoort of huidige Hallepoort. Zodoende is de straat blijven fungeren als een belangrijke ontsluitingsas van het zuidelijke stadsdeel.⁶⁶

Rest nog de vraag waarom net deze Rechte straat de naam Hoogstraat kreeg. Lindemans opperde tachtig jaar geleden al dat men bij straatnamen als Hoogstraat of Hogeweg niet noodzakelijk moet denken aan een hoger gelegen straat, maar wel aan een belangrijke straat of grote verkeersweg.⁶⁷ Semantisch gezien kan de samenstelling 'hoog' + 'straat' inderdaad meer betekenissen bezitten, die naargelang de lokale toestand op een verschillende manier werden geconcretiseerd. Uit zijn basisbetekenis 'hoog gelegen' ontwikkelde het adjectief 'hoog' ook de overdrachtelijke betekenis 'belangrijk(st)'.⁶⁸ In die zin wijst een plaatsnaam met het bestanddeel 'hoog' dus niet noodzakelijk op een hooggelegen (of aldus gepercipieerde) plaats. Die secundaire betekenis werd geconcretiseerd in de toepassing van de naam Hoogstraat op straten die om uiteenlopende redenen belangrijk waren, bijvoorbeeld omdat ze de hoofdstraat van een stads- of dorpscentrum of de belangrijkste invalsweg waren.

De Brusselse Hoogstraat sloot via de Steenpoort (centraal) rechtstreeks aan op het Korenhuis (linksonder), zoals weergegeven op het vogelvluchtplan van Brussel uit de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg uit 1572 (Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles)

Is deze stelling van toepassing op de Brusselse casus? In de late middeleeuwen was de Hoogstraat in elk geval één van de belangrijkste invalswegen en straten van de stad. Deze was de centrale as van de dichtbevolkte Kapellewijk en was nagenoeg volledig volgebouwd met huizen, ambachtsateliers en herbergen. Maar wellicht lag haar belang vooral in de bestemmingen. De uitvalsweg verbond Brussel met het zuiden, waar onder meer Nijvel (met de Sint-Gertrudisabdij), Kamerijk (de hoofdzetel van het bisdom waartoe Brussel behoorde), Henegouwen en Artesië lagen. Bonenfant stelde dat het middeleeuwse

Brussel intense kerkelijke en diplomatieke contacten onderhield met deze steden en regio's.⁶⁹ Bovendien werd de stad vanuit die richting bevoorrad met essentiële basisproducten als graan en stenen.⁷⁰ Via de Hoogstraat werd het graan naar het stadscentrum getransporteerd, waar het net binnen de Steenpoort in het Korenhuis en op de naburige Pongelmarkt werd doorverkocht (afbeelding pagina 62). Voor de stedelijke voedselvoorziening was de Hoogstraat dus van cruciaal belang, en dit ten laatste sinds de dertiende eeuw, toen de straatnaam werd vastgesteld.

De Hoogstraat in andere Brabantse steden

Behalve Brussel bezaten ook andere middeleeuwse Brabantse steden een Hoogstraat. Dat was (en is soms nog) het geval in Antwerpen, Bergen op Zoom, Eindhoven, Mechelen en Roosendaal. In Den Bosch ligt een Hooge Steenweg en in Hoogstraten gaat de naam van de stad heel duidelijk terug op de straatnaam. Wie de lokale topografie, toponymie en cartografie van deze steden van naderbij bekijkt, zal merken dat een aantal elementen uit de Brusselse casus terugkomen.⁷¹

Laat ons opnieuw beginnen met de Antwerpse Hoogstraat. Net als haar Brusselse pendant werd de straatnaam voor het eerst vermeld in de dertiende eeuw, met name als *Alta platea* in 1232.⁷² Een andere overeenkomst is haar karakterisering als uitvalsweg. Volgens Prims en Verbeeck was het een landweg tussen de 'nieuwe stad' en de buitenstedelijke gehuchten Kiel, Kronenburg en Sint-Michiels. Bedeer en Janssens identificeerden de Hoogstraat als een hoofdader tussen het centrum en een stadspoort.⁷³ De koppeling tussen Hoogstraat en één van de stadspoorten komt dus ook in Antwerpen voor, al stelden Prims en Verbeeck – al dan niet terecht – dat de straat ouder was en zij de bouw van de poort heeft bepaald.⁷⁴

Nog intrigerender is de ligging nabij de Korenmarkt, tegenwoordig Oude Koornmarkt. Volgens Prims en Verbeeck verbond deze Korenmarkt, die voor het eerst werd vermeld in 1311, het centrum van het middeleeuwse Antwerpen met de weg naar Mechelen en Leuven en het hart van Brabant.⁷⁵ Om die reden, en ter onderscheiding van de Zeeuwse Korenmarkt, droeg de marktplaats ook wel eens de naam Brabantse Korenmarkt.⁷⁶ De weg waarvan sprake was heette de Hoogstraat, die mogelijk net als in Brussel zo werd genoemd wegens de verbinding met belangrijke plaatsen en regio's en wegens haar functie als transportas voor de invoer van het zo levensnoodzakelijke graan.

⁶⁵ De aanleg van de eerste stadsomwalling heeft effectief een aantal oudere verbindingen doorgeknipt.

⁶⁶ Elders in de stad werden de poorten van de tweede stadsomwalling niet op de bestaande rechte straten gebouwd. Bijgevolg moest het tracé van de bestaande uitvalswegen worden aangepast, zoals bijvoorbeeld gebeurde bij de Lakensestraat, de Leuvenseweg en de Schaarbeekseweg (Vannieuwenhuize, *Brussel*, 212-213).

⁶⁷ Lindemans, 'Brabantse Plaatsnamen', 124.

⁶⁸ Met dank aan Magda Devos (Universiteit Gent) voor de mededelingen. De betekenis 'belangrijk(st)' vinden we overigens ook terug in woorden als 'hoogmis', 'hoogdag' of 'hogeschool'; in Engeland is de *Highstreet* vaak de belangrijkste winkelstraat van een stad of dorp.

⁶⁹ Bonenfant, 'L'origine des villes', 425-427.

⁷⁰ Vannieuwenhuize, *Brussel*, 230-235.

⁷¹ De Hoogstraat van Aarschot is van vrij recente oorsprong en laten we in hetgeen volgt buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor het Mechelse Hoogstraatje, dat al sinds de middeleeuwen bestaat, maar wellicht z'n naam dankt aan het oplopend wegprofiel tussen de Zoutwerf langs de Dijle en de Onze-Lieve-Vrouwestraat (Van Caster, *Namen der straten*, 126).

⁷² Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135; Vande Weghe, *Geschiedenis*, 221.

⁷³ Respectievelijk Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 136; Bedeer en Janssens, *Antwerpen*, 18.

⁷⁴ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135.

⁷⁵ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 228.

⁷⁶ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 118.

Toeval of niet (en wellicht eerder niet), ook de Mechelse Hoogstraat loopt tussen de Korenmarkt en een stadspoort, de huidige Brusselpoort.⁷⁷ De straat wordt voor het eerst in de teksten geattesteerd in 1415, maar droeg voordien de naam Overstraat, wellicht omdat ze leidde naar de Overstepoort (*porta Superior*), de vroegere naam voor de Brusselpoort. Hoogstraat en Korenmarkt liggen op de linkeroever van de Dijle, in het verlengde van achtereenvolgens de Grootbrug (de belangrijkste en wellicht ook oudste oversteekplaats van de rivier), de voormalige Steenweg (wellicht de oudste verharde straat van Mechelen), en het latere stadshart met de Sint-Romboutskerk, de Markt (de huidige Grote Markt), lakenhalle en stadhuus.⁷⁸

Reconstructiekaart van het dertiende-eeuwse Mechelen, met aanduiding van de Hoogstraat, de Korenmarkt en 'de belangrijkste economische as' voorzien van alle toenmalige markten (overgenomen uit Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 18)

Ook in het laatmiddeleeuwse Mechelen treffen we de topografische fenomenen Hoogstraat – stadspoort – uitvalsweg – korenmarkt dus samen aan. Ze bevinden zich op een wegtracé dat de stad doormidden snijdt en door de stadsarcheologen 'de belangrijkste economische as' van dertiende-eeuws Mechelen werd genoemd (afbeelding pagina 64).⁷⁹ Alle marktplaatsen die uit die periode bekend zijn, situeren zich langs dit tracé. Maar wellicht is dat niet de reden waarom het zuidwestelijke stukje Hoogstraat werd genoemd. In navolging van Rombauts wezen Troubleyn en anderen op het netwerk van wegen waarlangs het Sint-Romboutskapittel haar bezittingen ten westen van Mechelen kon bereiken.⁸⁰ Het lijkt

echter onwaarschijnlijk dat dit aanleiding zou hebben gegeven tot de naam Hoogstraat; het kapittel bezat immers ook op heel wat andere plekken rondom Mechelen goederen. Mogelijk is er dus ook hier een verband met de graanbevoorrading van de stad, al zou dit nog met extra argumenten aangetoond moeten worden.

De Hoogstraat van Bergen op Zoom werd net zoals haar Antwerpse en Brusselse tegenhangers voor het eerst vermeld in de dertiende eeuw, namelijk in 1297.⁸¹ Ook hier was het een uitvalsweg van de oudste stadskern, die volgens Sloomans verder naar Borgvliet, een voormalig gehucht ten zuiden van de stad, leidde.⁸² Het tracé van die weg is wellicht zichtbaar op de zestiende-eeuwse stadsplattegrond van Jacob van Deventer (afbeelding pagina 65). Daarop merkt men echter ook een heel netwerk van uitvalswegen die in zuidelijke richting uitwaaien vanaf de Bospoort, een stadspoort gebouwd aan het uiteinde van de Bosstraat, kort na het kruispunt met de Hoogstraat. Eén daarvan, tegenwoordig deels nog te herkennen als de Borgvlietsdreef, loopt kaarsrecht in de richting van het kasteel en de heerlijkheid Borgvliet, en verving wellicht de oudere weg. Volgens van Ham werd deze dreef kort na 1481 aangelegd en in 1577 vermeld als Rechte straat.⁸³ Het heeft er dus alle schijn van dat het wegnnet ten zuiden van de stad enigszins hertekend werd in de late middeleeuwen.

De Hoogstraat van Bergen op Zoom (zwarte lijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond. Het verdere tracé (donkergrijze lijn) is herkenbaar *extra muros*; rechts daarvan ligt de kaarsrechte Borgvlietsdreef (bewerking Bram Vannieuwenhuize; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 9)

77 Van Caster, *Namen der straten*, 124.

78 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 11-13.

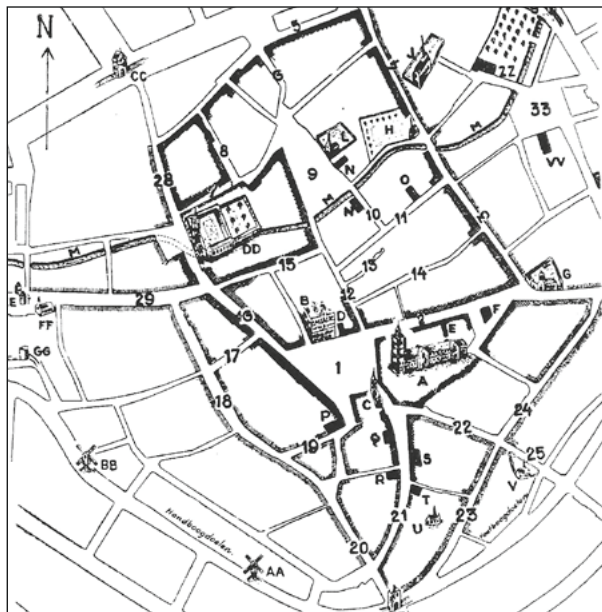
79 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 19.

80 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 15.

81 Sloomans, *Bergen op Zoom*, 14; volgens van Ham dateert de oudste attestatie van de Hoogstraat pas uit 1299, zie Van Ham, *De straatnamen*, 82.

82 Sloomans, *Bergen op Zoom*, 14-16.

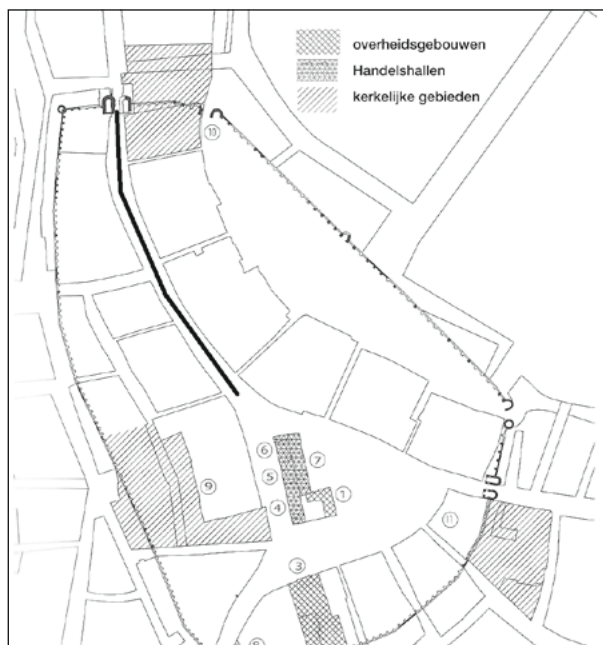
83 Van Ham, *De straatnamen*, 55.

Reconstructiekaart van middeleeuws Bergen op Zoom (overgenomen uit Sloomans, *Bergen op Zoom*, 15), met aanduiding van de Hoogstraat (nr. 21), de Sint-Gertrudiskerk (A), de lakenhal (C), de halle van Antwerpen (Q), de halle van Diest (S), de halle van Weert (R), de halle van Armentières (T) en de Sint-Pieter- en Pauluskapel (U).

Op de reconstructiekaarten van Sloomans en Van Ham staat de Hoogstraat prominent aangegeven: bij de eerste omdat er in de late middeleeuwen diverse publieke gebouwen gesitueerd waren (Sint-Gertrudiskerk, lakenhal, halle van Antwerpen, halle van Diest, halle van Weert, halle van Armentières en Sint-Pieter- en Pauluskapel; zie afbeelding), bij de tweede als

zuidelijke uitvalsweg van het dertiende-eeuwse marktvelde, waaruit later de Grote Markt zou ontstaan. De Hoogstraat mondde inderdaad uit op de Markt, het laatmiddeleeuwse commerciële centrum van de stad. Ook hier is er dus een duidelijke connectie tussen uitvalsweg en marktplaats. Op basis van de huidige stadsplattegrond zou men kunnen aanvoeren dat hier geen ruimtelijk verband bestond met de Korenmarkt, een vierhoekig plein in het noordoosten van de stad, maar deze werd pas omstreeks 1479 aangelegd.⁸⁴

Reconstructiekaart van het stadscentrum van Den Bosch (overgenomen uit Van Drunen, *s-Hertogenbosch*, 40), met aanduiding van de Hooie Steenweg en Orthenstraat (zwarte lijn), vertrekkend van op de Markt met de commerciële infrastructuur. Aan het andere uiteinde van de uitvalsweg lag de voormalige Orthenpoort.

Wat Den Bosch, Roosendaal en Eindhoven betreft, beperk ik me tot enkel e oppervlakkige vaststellingen gebaseerd op recent en ouder kaartmateriaal. De Hooie Steenweg in Den Bosch loopt van de driehoekige Markt weg in noordelijke richting (zie afbeelding). Op deze uitvalsweg naar het noordelijk gelegen Orthen, waar zich een domein van de hertog van Brabant bevond en van waar-

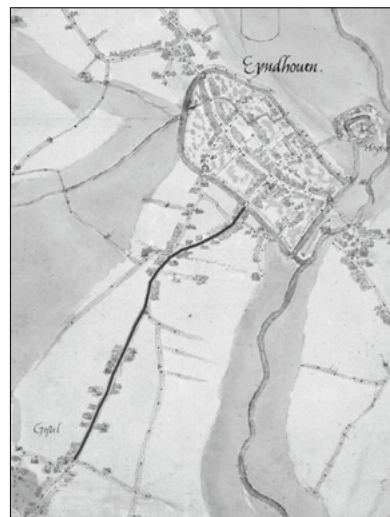
uit de stad wellicht is gesticht, stond in de middeleeuwen de Brusselse- of Orthenpoort.⁸⁵ Wie een hedendaagse kaart van Roosendaal raadpleegt, merkt meteen op dat de Hoogstraat een uitvalsweg is, die aan centrumzijde perfect aansluit op de Markt en de Molenstraat en in noordoostelijke richting overloopt in de Bredaseweg (zie afbeelding). Deze as werd vervangen door de brede Dunantstraat en Van Beethovenlaan, aangepast aan de noden van het autoverkeer en voorzien van een aansluiting op de A58. Min of meer dezelfde situatie treffen we aan in Eindhoven, waar de Hoogstraat als een lange en enigszins kronkelende oude uitvalsas in zuidwestelijke richting van het laatmiddeleeuwse stadscentrum wegl loopt. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer is hij duidelijk aanwijsbaar (zie afbeelding). Reeds in de dertiende eeuw vormde de straat een onderdeel van de belangrijke doorgaande weg tussen Eindhoven, Eersel en Antwerpen.⁸⁶ Tegenwoordig hebben automobilisten echter een alternatief: de brede Karel De Grotelaan, voorzien van aansluitingen op de stedelijke ringlaan en de A2.

Hedendaagse kaart van Roosendaal. De zwarte lijn duidt de Hoogstraat aan (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Google Maps)

De Hoogstraat van Eindhoven (zwarte lijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 30)

Rest tot slot nog de vraag of de combinatie van dezelfde topografische fenomenen ook op te merken is in het Brabantse stadje waarvan de naam rechtstreeks teruggaat op de straatnaam Hoogstraat. De oudste attestatie van de nederzettingsnaam Hoogstraten dateert uit 1212.⁸⁷ In het recente woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen wordt de nederzettingsnaam geïnterpreteerd als een samenstelling van 'hoog' en 'straat'. De naam zou niet verwijzen naar de hoge ligging van deze straat en evenmin naar een oorsprong als Romeinse heerbaan, zoals sommigen meenden,⁸⁸ maar eerder te verklaren zijn als 'grote straat, verkeersweg'.⁸⁹ Vroeger had Hermans nochtans getracht om al deze verschillende betekenissen

⁸⁴ Van Ham, *De straatnamen*, 93. Het kunstmatige karakter van dit marktplein blijkt duidelijk uit haar oudste namen: Nieuwe plaats (1482) en Nieuwe markt (1488).

⁸⁵ Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 32, 70.

⁸⁶ Arts, *Sporen*, 56, 85.

⁸⁷ Hoogstraten wordt vermeld in twee oorkonden uitgevaardigd op 25 februari 1212, enerzijds door de hertog van Brabant Hendrik I en anderzijds door Godfried II van Breda; de oorkonden zijn weliswaar enkel overgeleverd via afschriften uit circa 1325 (Dillo en Van Syngel, *Oorkondenboek*, nrs. 937 & 938). Elders wordt de oudste zekere attestatie in 1256 gesitueerd (Carnoy, *Origines*, 326; Debrabandere e.a., *De Vlaamse gemeentenamen*, 114).

⁸⁸ Volgens Carnoy liep deze vermeende Romeinse baan van de Schelde naar Nijmegen (Carnoy, *Origines*, 326).

⁸⁹ Debrabandere e.a., *De Vlaamse gemeentenamen*, 114.

met elkaar te verzoenen door in de naam een verwijzing naar een hooggelegen heerbaan van Romeinse of Karolingische oorsprong te zien.⁹⁰

De toponymisten zijn het er in elk geval over eens dat de naam verwijst naar de grote verkeersweg waarlangs Hoogstraten als straatnederzetting is ontstaan. Deze verkeersweg liep naar Breda en heet in Hoogstraten-centrum niet Hoogstraat, maar Vrijheid. Het ontstaan van die vrijheid zou teruggaan op de stichting van Hoogstraten als vrije stad door hertog Hendrik I van Brabant, kort vóór 25 februari 1212. In die oorkonde wordt Hoogstraten samen met Oisterwijk, Arendonk, Herentals en Turnhout vermeld als één van de ‘de vrije steden, die de hertog nieuw gemaakt heeft’ (*opida libera, que de novo feceramus*).⁹¹ Het vrijheidsgebied lag vermoedelijk tegenover het Gelmelslot (het latere kasteel van de heren van Hoogstraten) en is wellicht op planmatige wijze ingericht.⁹² De straat die later de naam Vrijheid kreeg vormde hiervan de centrale noord-zuid-as (afbeelding pagina 68). Aanvankelijk werd ze aangeduid met het appellatief ‘s herenstraat (*sheeren straat*), wat zoveel betekent als ‘publieke straat’ of ‘openbare weg’.⁹³

Toch kunnen er twijfels rijzen over het *denotatum* waarnaar de nederzettingsnaam Hoogstraten oorspronkelijk verwees. Ging het enkel om die ene centrale as, de huidige Vrijheid? Moet er niet worden gezocht naar meer ‘Hoogstraten’, zoals de meervoudsvorm lijkt aan te geven? Wie het wegenpatroon van Hoogstraten bekijkt, merkt alleszins op dat de centrale as zich uitstrekt tussen de kruispunten van telkens twee verkeersassen: in het zuiden de wegen naar Antwerpen en naar Lier, in het noorden de wegen naar Vught en later Den Bosch en naar Geertruidenberg en later Breda.⁹⁴ Op de oude topografische kaarten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn dit vaak de enige wegen die ter hoogte Hoogstraten worden weergegeven (afbeelding pagina 69).⁹⁵

Schilderij van de Vrijheid van Hoogstraten met achteraan het Gelmelslot in 1564, omstreeks 1568 door de heer van Hoogstraten aan de vrijheid geschonken (Collectie Museum Hoogstraten)

Hoogstraten, centraal onderaan in het met arcering omlijnde graafschap Hoochstraten, weergegeven op de kaart *Brabantia ducatus*, uitgegeven te Amsterdam door Willem Blaeu in 1631 (Collectie Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: HB-KZL 33.30.26)

- 90 Hermans, *Hoogstraten*, 12.
- 91 Dillo en Van Syngel, *Oorkondenboek*, nr. 937; zie ook Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 301 en 379. Verscheidene historici situeren de stichting van Hoogstraten als vrije stad/vrijheid in of omstreeks 1210. Een oorkonde uit dat jaar is niet bekend, al zou de zeventiende-eeuwse historicus Gramaye deze hebben gezien (Van Deun, 'Het ontstaan', 118). Soms wordt 1210 wel als oudste vermelding van Hoogstraten opgegeven (bijvoorbeeld in Hermans, *Hoogstraten*, 11; met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen).
- 92 Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 379-380; zie ook Van Deun, 'Het ontstaan', 133-136. Van Deun gaf ook een precieze omschrijving van de omvang en grenzen van de vrijheid: 'een afgelijnd gebied lopende van de valbrug van het kasteel tot de Vossenrijt, verder naar het Tiendeveken nabij de Houtelhoeve, dan noordwaarts tot op de Hinnenboom tot de *Duselberch*; vanaf hier naar de Ossenberch tot aan het molenrad van de Laermolen, en dan terug naar het kasteel' (Van Deun, 'Het ontstaan', 118).
- 93 Hermans, *Hoogstraten*, 138; Kempeneers, *Aarschot*, 236-237.
- 94 Met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen. Zie in dit verband ook de uitspraak van de Belgische stadshistoricus Van Uytven: 'Het grondplan van Hoogstraten weerspiegelt in feite het kruispunt van twee verkeersassen die elkaar op die plaats ontmoeten.' (Van Uytven, 'Transport- en verbindingsmiddelen', 222).
- 95 Zie bijvoorbeeld de kaart van Brabant *Novissima et accuratissima Brabantiae Ducatus Tabula in de Atlas Novus* van Johannes Janssonius uit 1658-1662 (afgedrukt in Duncker en Weiss, *Het hertogdom*, 60-61) of de *Carte itinéraire d'Anvers à Breda* door J.B. de Bouge uit 1807 (afgedrukt in Rombauts, 'Van transit tot periferie', 132). Op deze laatste kaart is vanuit Hoogstraten-centrum ook een secundaire verbinding naar Den Bosch weergegeven. Hermans vermeldde ook nog verbindingen naar Turnhout en Loenhout (Hermans, *Hoogstraten*, 6).

Over de ouderdom van die Hoogstraatse verkeersassen weten we weinig. Wat wel mag worden aangenomen is dat de ligging van Hoogstraten bijzonder gunstig was (zowel Antwerpen als Breda lagen op één dagreis) en dat het ontluikende stadje zich daardoor vrij snel tot regionaal marktcentrum kon ontwikkelen. Of de creatie van de vrijheid door de hertog van Brabant nu oorzaak of gevolg was van die commerciële opleving, is uiteraard een vraag van de kip of het ei. De oudste bekende keure van Hoogstraten, uitgevaardigd in 1327, meldt het bestaan van een wekelijkse markt. Aanvullingen op de keuren van de vrijheid, uitgevaardigd door Elisabeth van Culemborg en Filips de Lalaing op 30 maart 1555, sommen de producten op die op de Hoogstraatse markt werden verhandeld: rogge, gerst, boekweit, haver en andere granen, boter, eieren, hoenderen, ganzen, koeien, paarden, ossen, schapen, varkens en andere levende beesten.⁹⁶

Samengevat mogen we de ruimtelijke structuur van het middeleeuwse Hoogstraten wellicht beschouwen als een marktplaats met het statuut van vrijheid van waaruit in tegenovergestelde richting twee belangrijke uitvalswegen vertrokken, die aan de uiteinden van de agglomeratie opsplitsten in vertakkingen naar de belangrijkste nabijgelegen centra (Antwerpen, Lier, Vught, Den Bosch, Geertruidenberg, Bergen op Zoom en Breda). Wagen we ons op het terrein van de ‘tegenfeitelijke geschiedschrijving’ en veronderstellen we dat Hoogstraten ooit omwald was – wat nooit is gebeurd –, dan lijkt het logisch dat zowel op de noordelijke als op de zuidelijke uitvalsas een stadspoort zou hebben gestaan.⁹⁷ Laatmiddeleeuwse documenten en recentere kaarten tonen wel aan dat er aan het noordelijke uiteinde van Hoogstraten, aan het begin van de huidige Minderhoutsestraat, een hekken (*veken*) of draaiboom aanwezig was.⁹⁸ De straat heette midden vijftiende eeuw trouwens Rechte straat.⁹⁹ In die zin beantwoordt het topografisch patroon van de Hoogstraatse ‘Hoogstraten’ vrij goed aan dat van de andere Brabantse steden die we eerder in dit artikel behandelden.

Besluit

Zijn steden uniek of toch in grote mate gelijkaardig? Allebei natuurlijk. Maar waarin steden nu al dan niet verschillen en overeenkomen is vaak moeilijker te zeggen. Zeker wat de ruimtelijke morfologie van (historische) steden betreft leggen inwoners, beleidsmakers en ook onderzoekers vaak de nadruk op het particuliere, het bijzondere, het unieke van ‘hun’ stad.¹⁰⁰ Daardoor ontstaat bij lokale onderzoekers vaak ‘topografische vooringenomenheid’, waarbij topografische geschiedschrijving vertrekt van een reeks impliciete *a priori*'s. Dat bemoeilijkt de inspanningen van ‘buitenstaanders’ die de methodologische, inhoudelijke, geografische en praktische drempels willen overschrijden en snel en efficiënt inzicht willen verwerven in de topografie van een historische stad die ze niet kennen. Vergelijkend, veralgemenend en theoretisch stadstopografisch onderzoek wordt hierdoor enorm gehypothekeerd.

De hier behandelde casus van de Hoogstraat in de Brabantse steden bevestigt de voorgaande bedenkingen. Om de betekenis van deze straatnaam en het belang van deze oude straten precies te vatten, is eigenlijk diepgaand stadstopografisch en toponymisch onderzoek nodig voor elk van de steden waar zo'n Hoogstraat voorkwam. In een ideaal scenario worden die onderzoeksresultaten verder gestoffeerd met resultaten uit archeologisch en eventueel ook bodemkundig of bouwhistorisch onderzoek. Dat is vaak onbegonnen werk, niet alleen omdat hiervoor veel tijd, middelen, expertise en samenwerking noodzakelijk

zijn, maar ook omdat de publicatie van de resultaten heel wat bladzijden zou vergen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dergelijk comparatief stadstopografisch onderzoek uitermate schaars blijft.

Toch bestaan er alternatieve oplossingen en dit artikel reikt er zo één aan. In de eerste plaats is het zaak om topografische overeenkomsten tussen steden op te sporen en in vraag te stellen. Dat kan vrij snel, bijvoorbeeld op basis van vaak voorkomende plaatsnamen of architecturale, morfologische of landschappelijke fenomenen. Uitgangspunt voor dit artikel was de vaak voorkomende straatnaam Hoogstraat. Eén specifieke casus, deze van de Brusselse Hoogstraat, is vervolgens gedetailleerd uitgespit. Dit liet toe om nader in te gaan op de historiografie en verschillende stellingen te vermelden, methodologische en inhoudelijke nuances aan te brengen en hiaten in de kennis aan te stippen. Ten slotte werden de vaststellingen van de ene casus geconfronteerd met de beschikbare kennis over een reeks andere casussen. Hiervoor werd een beroep gedaan op gegevens uit ‘eerstelijnsliteratuur’, dit wil zeggen uit stadshistorische, -topografische, -toponymische en -archeologische publicaties die vrij snel traceer- en raadpleegbaar zijn.¹⁰¹ Eigen detailonderzoek was hier niet aan de orde, en zodoende was hier ook geen plaats voor een discussie over lopende debatten, het aanbrengen van nuances, de inzet van diverse soorten bronnen en onderzoeksresultaten, enzovoort. De nadruk lag in de eerste plaats op het opsporen van eventuele parallellen en verschillen.

Verschillen tussen al die Brabantse ‘Hoogstraten’ zijn legio. In elke behandelde stad lag de Hoogstraat op een andere plek, had ze een andere lengte en breedte, verbond ze andere bestemmingen, stonden er andere gebouwen, woonden er andere soorten mensen, enzovoort. Toch toonde het onderzoek aan dat er ook overeenkomsten bestonden, met name op het vlak van wat we ‘topografische aaneenschakeling’ zouden kunnen noemen: het gegeven dat afzonderlijke ruimtelijke fenomenen samen voorkomen.¹⁰² In de onderzochte Brabantse steden bleek de Hoogstraat zo goed als altijd een uitvalsas te zijn, die al dan niet vertrok aan een stadspoort en binnenin de stad – al dan niet rechtstreeks – uitmondde op een belangrijke marktplaats. In enkele gevallen was dat de middeleeuwse graanmarkt, in andere gevallen de centrale marktplaats. In die zin bestond er dus meestal ‘topografische aaneenschakeling’ tussen de fenomenen Hoogstraat, uitvalsas, stadspoort en (graan)markt.

Omwille van deze ‘topografische aaneenschakeling’ is het dan ook evident om op zoek te gaan naar punten van overeenkomst wat betreft de verklaring en betekenis van de veel voorkomende straatnaam Hoogstraat. Lokale eigenheden en factoren, zoals bijvoorbeeld een hoge of hogere ligging of een hoge ouderdom, kunnen misschien een rol hebben gespeeld, maar het lijkt logischer om ‘hoog’ in de meerderheid van de gevallen de betekenis ‘belangrijk’ of zelfs ‘belangrijkst’ toe te dichten. Die status dankten de straten aan hun cruciale rol in de graanbevoorrading van de stad en/of aan de verbinding met belangrijke

⁹⁶ Rombauts, ‘Van transit tot periferie’, 137.

⁹⁷ De tegenfeitelijke geschiedschrijving of *counterfactual history* werd lang verketterd, maar kende in België recentelijk een heropleving onder impuls van het boek Van Genderachter e.a., *Het land dat nooit was*.

⁹⁸ Met dank aan Karel Leenders voor de mededeling.

⁹⁹ Hermans, *Hoogstraten*, 113.

¹⁰⁰ Soetaert en Vannieuwenhuize, ‘Middeleeuws Namen’, 17-18; zie ook Rutte, ‘Historische atlanten’, 126.

¹⁰¹ Voor heel wat steden (en dorpen) bestaan uiteraard ook nog heel wat lokale publicaties en archeologische rapporten, maar het is bijzonder tijdrovend om deze allemaal op te sporen en in te schatten of ze relevante gegevens bevatten. Met name de archeologische rapporten krijgen daarom vaak het label ‘grijze literatuur’. In Vlaanderen heeft Heemkunde-Vlaanderen vzw een databank met lokale historische en heemkundige publicaties online geplaatst, zie <http://www.heemkundeartikels.be/>.

¹⁰² De inspiratie komt van de Franse term ‘enchaînement’, in het handboek van stedenbouwkundige Gauthiez gedefinieerd als ‘disposition de bâtiments, d’édifices, d’aménagements urbains, de tronçons de voies ou d’espaces libres les uns à la suite des autres, et caractère de leur succession (rythmique, heurté, régulier, etc.)’ (Gauthiez, *Espace urbain*, 214).

politieke, economische of religieuze centra en regio's. Desalniettemin is er ook een andere uitleg mogelijk, zoals bleek uit de voorbeelden van het Mechelse Hoogstraatje en de recente Aarschotse Hoogstraat.

Of het 'model' van de Hoogstraat als belangrijkste uitvalsas en de topografische samenhangigheid met een stadspoort en (graan)markt zonder meer toepasbaar is op niet-Brabantse casussen, kan enkel blijken uit verdere vergelijking. Zeker wat de talloze Hoogstraten op het platteland betreft, vallen andere verklaringen, vaststellingen en patronen te verwachten. Mogelijk gaat het hier inderdaad om voormalige prehistorische, Romeinse of Karolingische wegen of heeft de hoogteligging de naamgeving beïnvloed. Maar toch zullen er wellicht ook punten van overeenkomst aanwijsbaar zijn, al was het enkel de naam. En mogelijk valt ook hier 'topografische aaneenschakeling' te ontdekken. Het maakt het onderzoek naar de spanning tussen de topografische uniciteit en overeenkomsten des te boeiender.

Afkortingen

ASB Archief van de Stad Brussel
cart. cartularium
fol. folio
HA Historisch Archief
KP Kaarten en Plannen

Archivalia

Archief van de Stad Brussel, Brussel

Historisch Archief
cartularium XXIV
Inv. nr. 1358

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

Kaarten en Plannen
Ms. IV 5.567
Ms. 22.090

Literatuur en gedrukte bronnen

- Arts, N. (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994).
- Bedeer, G., en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800. Steden in Beeld 1* (Brussel/Antwerpen z.j.).
- Beijers, H., en G.-J. van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Bellingen, S. van, en S. Modrie, 'Gallo-Romeinse aanwezigheid op de site van Thurn & Taxis te Brussel. Een eerste benadering', *Ergoed Brussel. Dossier Stadsarcheologie* 17 (2015) 22-25.
- Beresford, M., *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony* (New York 1967).
- Berghe, G. van den, 'Anderlecht door de tijden heen', *Eigen Schoon en de Brabander* 20 nr. 1-2 (1937) 30-50.
- Bijsterveld, A.-J., en F. Theuvs, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' in: E. Taverne, e.a. (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 90-107.
- Billen, C., 'Episoden' in: C. Billen en J.-M. Duvois (red.), *Brussel Steden in Europa 1* (Antwerpen 2000) 34-139.
- Boerefijn, W.N.A., *The Foundation, Planning and Building of New Towns in the 13th and 14th Centuries in Europe. An Architectural-historical Research into Urban Form and its Creation* (doctoraatsverhandeling Universiteit van Amsterdam 2010).
- Bonenfant, P., 'L'origine des villes brabançonnaises et la « route » de Bruges à Cologne' in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 31 nr. 2-3 (1953) 399-447.
- Bouvier, J.-C., *Les noms de rues disent la ville* (Paris 2007).
- Bouvier, J.-C., en J.-M. Guillon, 'Introduction' in: J.-C. Bouvier en J.-M. Guillon, *La toponymie urbaine. Significations et enjeux. Actes du Colloque tenu à Aix-en-Provence, 11-12 décembre 1998* (Paris 2001) 9-14.
- Cabuy, Y., en S. Demeter (red.), *Brussel Noord-Oostwijk. Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel 12* (Brussel 1997).
- Calderon, A., *Historiek der straten van Vilvoorde* (z.p. 1993).
- Caluwaerts, G., *Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920)* (Deurne/Hasselt 1989).
- Carnoy, A., *Origines des Noms des Communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)* (Leuven z.j.).
- Caster, W. van, *Namen der straten van Mechelen en korte beschrijving hunner vorige of nog bestaande oude gebouwen* (Antwerpen 1901).
- Charruadas, P., *Croissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1000-1300)* (Brussel 2011).
- Chédeville, A., en D. Pichot (red.), *Des villes à l'ombre des châteaux. Naissance et essor des agglomérations castrales en France au Moyen Âge. Actes du colloque de Vitré (16-17 octobre 2008)* (Rennes 2010).
- Claes, F., 'Toponymie van Webbekom (Vervolg van blz. 112)', *Eigen Schoon en de Brabander* 72 nr. 10-11-12 (1989) 461-480.
- Debrabandere, F., e.a., *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek* (Brussel 2010).
- Degraeve, A., e.a., 'Brussel vóór 1200: een archeologische bijdrage' in: M. Dewilde e.a. (red.), *Cenulae recens facit. Een huldeboek voor John De Meulemeester. Jaarboek Abdijmuseum 1138. Novi Monasterii 10* (Koksijde/Gent 2010) 141-157.
- Deligne, C., *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e - 18e siècle)*. Studies in European Urban History (1100-1800) I (Turnhout 2003).
- Demeter, S., 'De eerste stadsomwalling, een belangrijk stuk erfgoed in Brussel' in: P. Blanquart e.a. (red.), *Rond de eerste stadsomwalling*. Archeologie in Brussel 4 (Brussel 2001) 12-28.
- Deun, P. van, 'Het ontstaan van Hoogstraten: vier theorieën onderzocht', *Jaarboek Erfgoed Hoogstraten* 3 (2008-2009) 117-143.
- Dickstein-Bernard, C., 'La construction de l'enceinte bruxelloise de 1357. Essai de chronologie des travaux', *Cahiers bruxellois* 35 (1995-1996) 91-128.
- Dillo, M., en G.A.M. van Syngel (m.m.v. E.T. van der Vlist), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Dons, R., 'Les voies de communication à Obbrusel-Saint-Gilles jusqu'au début de 1840', *Le Folklore Brabançon* nr. 269 (1991) 61-98.
- Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle/Zeist 2006).
- Duncker, D.R., en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent. Zijn vier kwartieren Leuven - Brussel - Antwerpen - 's-Hertogenbosch* (Tielt/Bussum 1983).
- Durme, L. van, *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoete* (3 bdn.; Gent 1986-1991).
- Durme, L. van, 'Plaatsnamen te Zottegem en Strijpen', *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 nr. 2 (1999) 3-208.
- Frangenberg, T., 'Chorographies of Florence. The use of city views and city plans in the 16th century', *Imago Mundi* 46 (1994) 41-64.
- Gauthiez, B., *Espace urbain: vocabulaire et morphologie. Principes d'analyse scientifique* (Paris 2003).
- Gelling, M., *Signposts to the past. Place-Names and the History of England* (Chichester 1997).
- Gerven, J. van, 'Marginaliteit en sociale segregatie in de Brabantse steden tijdens de late middeleeuwen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 79 (1996) 3-25.
- Gilles-Guibert, M., 'Noms des routes et des chemins dans le Midi de la France au Moyen Âge', *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du Comité des Travaux historiques et scientifiques* 1 (1960) 1-39.
- Ginderachter, M. van, e.a., *Het land dat nooit was. Een tegenfeitelijke geschiedenis van België* (Antwerpen 2014).
- Godding, P., 'Note sur le domaine de l'abbaye du Saint-Sépulcre de Cambrai à Bruxelles au XIIe siècle' in: *Cahiers bruxellois* 2 nr. 3 (1957) 169-180.

- Godding, P., *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Brussel 1960).
- Gorissen, P., 'Rechte straten te Hasselt', *Het Oude Land van Loon* 2 nr. 1 (1947) 18-20.
- Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen* (Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven 1954).
- Hagoort, W.J., *De Gelderse zeepolder Arkemheen*. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen. Gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002) (Zutphen 2006).
- Ham, W.A. van, *De straatnamen van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom/Alphen aan den Rijn 1995).
- Heijden, M.A. van der, en J. Swanenberg, *Over hel, hemelrijk en vagevuur: toponiemen van Oirschot* (Oirschot 2013).
- Hermans, L., *Hoogstraten*. Antwerpse plaatsnamen I (Leuven/Brussel 1968).
- Herremans, D., 'De ligging van de Karolingische vicus te Antwerpen: een onopgelost vraagstuk (Antw.)' in: J.-M. Blaising e.a. (red.), *Archaeologia Mediaevalis* 28 (Namur 2005) 109-114.
- Hogenstein, C., 'Overijssel in de beschrijving van de Bourgondische Kreits door Caspar Merian in 1654', *Overijsselse Historische Bijdragen* 129 (2014) 61-81.
- Jacobs, M., 'Toponymie van Anderlecht (Vervolg van blz. 434)', *Eigen Schoon en de Brabander* 53 nr. 1-2-3 (1980) 89-110.
- Kempeneers, P., *Zoutleeuw. Een toponymisch-geschiedkundige studie*. Nomina Geographica Flandrica. Studiën en monografieën uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven 19 (Leuven 2003).
- Kempeneers, P., *Aarschot. Plaatsnamen en hun Geschiedenis* (Tienen 2009).
- Kittler, J., en D.W. Holdsworth, 'Digitizing a complex urban panorama in the Renaissance: The 1500 bird's-eye view of Venice by Jacopo de Barbari', *New Media & Society* 16 nr. 5 (2014) 770-788.
- Laurent, R., 'L'acte de 1453 concernant les limites des quartiers à Bruxelles' in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles* (Wetteren 1965) 467-478.
- Lavedan, P., en J. Hugueney, *L'urbanisme au Moyen Age* (Genève 1974).
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemond. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied, 400 - 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- Leenders, K.A.H.W., *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie Oosterhout II. Reconstructie van het historische landschap* (Den Haag 2009).
- Lefèvre, P., e.a., *Chartes du Chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles. 1047-1300* (Louvain-la-Neuve/Brussel 1993).
- Lindemans, J., 'Brabantse Plaatsnamen. Assche (Vervolg)', *Eigen Schoon en de Brabander* 12 (1929-1930) 124-127.
- Lindemans, J., *Baardegem*. Brabantse plaatsnamen IV (Leuven/Brussel 1932).
- Lindemans, J., *Beigem*. Brabantse plaatsnamen VII (Leuven/Brussel 1937).
- Lindemans, J., *Toponymie van Asse*. Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (Vlaamse Afdeling) 6 (Tongeren 1952).
- Lindemans, J., 'Toponymie van Borchtlombeek', *Eigen Schoon en de Brabander* 35 nr. 11-12 (1952) 353-377.
- Lindemans, J., 'Toponymie van Brussegem - Oppem en Ossel', *Eigen Schoon en de Brabander* 49 nr. 5-6-7 (1966) 173-210.
- Marez, G. des, *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age. Etude de géographie historique urbaine. 1er Congrès International de Géographie Historique III* (Brussel 1935).
- Marez, G. des, 'Le domaine du Saint-Sépulcre de Cambrai à Bruxelles au XIIe siècle' in: *Etudes inédites publiées par un groupe de ses anciens élèves* (Brussel 1936) 91-96.
- Martens, M., *Le censier ducal pour l'ammannie de Bruxelles de 1321* (Brussel 1958).
- Meertens, P.J., 'Straatnaamgeving in de Middeleeuwen' in: *Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen, gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953 door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll*. Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 5 (Amsterdam 1953) 5-35.
- Miraeus, A., *Opera diplomatica, et historica, in quibus Continentur Chartae Foundationum ac Donationum piarum, Testamenta, Privilegia, Foedera Principum, & alia tum sacrae tum profanae Antiquitatis Monumenta, à Pontificibus, Imperatoribus, Regibus, Principibusque Belgii edita, & ad Germaniam inferiorem, vicinasque Provincias spectantia, ex ipsis Tabularum publicarum fontibus eruta* (4 bdn.; Brussel 1723-1748).
- Mol, J.A., 'Gallows in Late Medieval Frisia', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 64 nr. 1 (2008) 263-297.
- Molemans, J., 'De naamgeving in relatie tot de bodemgesteldheid, het reliëf en de begroeiing', *Naamkunde* 3 nr. 1-4 (1971) 163-185.
- Nachtergaeel, I., 'Synthese' in: I. Nachtergaeel (red.), *Sauvetage archéologique dans le quartier des Marolles à Bruxelles. Rue des Chandeliers, Nos 12-16*. Vie archéologique. Supplément au n° 47 (Brussel 1997) 45-47.
- Nieuwenhuysen, P. van, *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Jans-Molenbeek* (2 bdn., licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1979).
- Nuti, L., 'De schilder en de choroograaf: twee verschillende visies op de wereld' in: *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld* (Brussel 2000) 20-27.
- Osta, J. d', *Les rues disparues de Bruxelles* (Brussel 1979).
- Prims, E., en M. Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek. Lijst van al de straatnamen, oude en nieuwe, met hun beteekenis, reden, oorsprong en veranderingen* (Antwerpen 1926).
- Putten, P. van, 'The City Book and the Emergence of the Artist-chorographer' in: U. Gehring en P. Weibel (red.), *Mapping Spaces. Networks of Knowledge in 17th Century Landscape Painting* (Karlsruhe/Munich 2014) 165-181.
- Rentenaar, R., *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponomie*. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 5 (Amsterdam 1984).

- Rentenaar, R., 'De oudste stedelijke toponymie in het graafschap Holland' in: E.H.P. Cordfunke (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*. Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg' 39 (Zutphen 1988) 65-78.
- Rock, J. de, 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis', *Stadsgeschiedenis* 7 nr. 2 (2012) 248-261.
- Rombauts, W., 'Van transit tot periferie? Hoogstraten, 1550-1885', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse Stad. Tiende colloquium, Brussel 23 en 24 september 1993* 78 nr. 1-4 (1995) 129-169.
- Rutte, R., 'Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden', *OverHolland* 8 (2009) 117-131.
- Rutte, R., en B. Vannieuwenhuijze, 'Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot de vijftiende eeuw. Een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting' in: *Bulletin KNOB* 113 nr. 3 (2014) 113-131.
- Schönfeld, M., 'Wegnamen', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 nr. 2-3 (1957) 49-66.
- Slootmans, K., *Bergen op Zoom. Een stad als een huis* (Zaltbommel 1974).
- Soetaert, A., en B. Vannieuwenhuijze, 'Middeleeuws Namen aan Samber en/of Maas. Beeldvorming en vooringenomenheid in stadstopografisch onderzoek', *Stadsgeschiedenis* 8 nr. 1 (2013) 1-18.
- Speet, B.M.J., 'Het gebruik van stadsplattegronden bij stadsvergelijkend onderzoek. De toepasbaarheid van twee analytische verklaringsmodellen' in: P.J. Margry e.a. (red.), *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek*. Hollandse Studiën 20 (Hilversum 1987) 65-86.
- Theuws, F., en A.-J. Bijsterveld, 'Early Town Formation in the Northern Low Countries: Roman Heritage, Carolingian Impulses, and a New take-Off in the Twelfth Century' in: A. Wilkin e.a. (red.), *Town and Country in Medieval North Western Europe* (Turnhout 2015) 87-118.
- Troubleyn, L., e.a. (red.), *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007).
- Uytven, R. van, 'Transport- en verbindingsmiddelen voor de Brabantse steden 1500-1850. Een voorlopige balans', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse Stad. Tiende colloquium, Brussel 23 en 24 september 1993* 78 nr. 1-4 (1995) 217-224.
- Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen 1977).
- Vannieuwenhuijze, B., *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (2 bdn.; doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2008).
- Vannieuwenhuijze, B., 'Wegen in beweging. De in- en uitvalswegen van middeleeuws Brussel vóór de 13de eeuw' in: *Cahiers bruxellois* 41 (2009-2010) 7-29.
- Vannieuwenhuijze, B., 'Wegen in beweging (deel 2). De in- en uitvalswegen van laatmiddeleeuws Brussel (13de-15de eeuw)', *Cahiers bruxellois* 42 (2010) 3-32.
- Vannieuwenhuijze, B., 'Brussel, Halle, Vilvoorde. Een topografische vergelijking op basis van de stadsplannen van Jacob van Deventer', *Caert-Thresoor* 31 (2012) 67-74.
- Vannieuwenhuijze, B., P. Charruadas, Y. Devos en L. Vrydaghs, 'The medieval territory of Brussels: A dynamic landscape of urbanisation' in: S.J. Kluiving en E.B. Guttman-Bond (red.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a multi- to an interdisciplinary approach*. Landscape & Heritage Series 1 (Amsterdam 2012) 223-238.
- Vannieuwenhuijze, B., en H. van Herck, *Typologie van wegen met erfgoedwaarde inclusief methodologie voor waardering van erfgoedwaarden* (Gent 2014, onuitgegeven studierapport in opdracht van het Agentschap Onroerend Erfgoed).
- Vannieuwenhuijze, B., en R. Rutte, 'Medieval Urban Form in the Low Countries: State of Research, Comparative Perspective and Symbolic Meaning' in: A. Simms en H.B. Clarke (red.), *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project* (Farnham/Burlington 2015) 375-398.
- Vannieuwenhuijze, B., en E. Vernack, 'The Digital Thematic Deconstruction of Historic Town Views and Maps' in: K. Lichtert e.a. (red.), *Portraits of the City. Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*. Studies of European Urban History (1100-1800), 31 (Turnhout 2014) 9-31.
- Vanvolsem, J., e.a., 'Verklarend register van 1220 plaatsnamen van Groot-Halle', *Hallensia* 17 nr. 2-3 (1995) 1-71.
- Verbesselt, J., *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw* (25 bdn.; Brussel 1950-1993).
- Verbesselt, J., 'Het Ontstaan en de Ontwikkeling van de Parochie Tervuren', *Eigen Schoon en de Brabander* 35 nr. 1-2 (1952) 1-27.
- Verbesselt, J., 'Asse. Het Ontstaan en de Ontwikkeling (Vervolg van blz. 22)', *Eigen Schoon en de Brabander* 49 nr. 3-4 (1966) 121-144.
- Verbesselt, J., 'Het ontstaan van de Sint-Michielsparochie' in: « *Sint-Michielskathedraal – Kunst en Geschiedenis* » Tentoonstelling ingericht in de Sint-Michielskathedraal te Brussel (Tielt 1975) 19-30.
- Verbesselt, J., 'Het domein van Sint-Pieters-Leeuw', *Eigen Schoon en de Brabander* 53 nr. 10-11-12 (1980) 337-380.
- Verbesselt, J., 'Het Oud wegnnet in Zuid-West en Midden-Brabant', *Eigen Schoon en de Brabander* 78 nr. 4-5-6 (1995) 119-128.
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999).
- Verscheure, V., *Histoire du quartier de l'église Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles (XIIème – XVème siècle)* (licentiataatsverhandeling Université Libre de Bruxelles 2000).
- Volckmann, E., *Die deutsche Stadt im Spiegel alter Gassenamen. Kultur- und Wortkundliches* (Würzburg 1926²).